

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

VI Yazı

“Osmanlı türkcülüyü”hün ikinci amilini təşkil edən mədəni-mənəvi türkcülüyə gəlincə, öncə qeyd edək ki, 1900-1910-cu illərdə Azərbaycanca dil və ədəbiyyat məsələsi ilə bağlı iki istiqamət mövcud idi. “Həyat”, “Füyuzat”, “Şəlalə” və digər qəzet-jurnallarda Hüseynzadə başda olmaqla Əhməd Kamal, İskəndər bəy Məlikov və başqaları osmanlı ədəbi dil siyasəti əsasında bütün türklərin bir araya gəlməsi və vahid ideya ətrafında birləşməsi üçün ortaq dilin vacibliyini irəli sürür və bütün türklərin ortaq ədəbi dili kimi Türkiyə türkcəsini görürdülər. Onlar deyirdilər ki, ədəbi dil kəltəvi ola bilməz, o ancaq oxumuşlar, təhsilli adamlar üçündür; buna görə də ədəbi dilin sadələşməsinə çalışmaq lazım deyildir; ədəbi dil nə qədər çətin və ağır olsa, bir o qədər də mötəbər olar. Osmanlı ədəbi dilinin ən tanınmış tərəfdarı Hüseynzadə qeyd edirdi ki, qəzetin dilini sadələşdirmək əvəzinə, camaata, yəni Azərbaycan türklərinə öz ana dili olan osmanlı türkcəsini öyrətmək lazımdır. Çünki ədəbi dildə yazmağa nə Qafqazdakı türk şivələri, nə də qədim türkcə yaramır. O, dilimizi əcnəbi lüğətlərlə doldurmaq əvəzinə Türkiyənin İstanbul şivəsinin ədəbi dil kimi işlədilməsinə məqsəduyğun hesab etmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə “Yazımız, dilimiz və “ikinci il”imiz” (1909) məqaləsində də Türkiyənin İstanbul şivəsinin ortaq türkcə olmasını əsaslandırmaq üçün yazırdı ki, ayrı-ayrı türk ləhcələrini inkişaf etdirməkdən sə vahid türkcə üzərində düşünmək lazımdır. Onun fikrincə, əlifba və dil ilə bağlı islahatçı ideyaların, ancaq Qafqazda, xüsusilə Tiflisdə M.F.Axundzadə, M.Rza, M.Şahaxtılı və başqaları tərəfindən irəli sürülməsi düşündürücüdür. Qeyd edək ki, Ə.Hüseynzadənin «Osmanlı türkcülüyü» nəzəriyyəsi istər 1900-1920-cu illərdə, istərsə də sonralar bəzi Azərbaycan Türk ziyalıları tərəfindən haqlı-haqsız tənqid olunmuşdur. Bu məsələdə onu tənqid edənlər əsas səbəb kimi, Hüseynzadənin Osmanlı mərkəzli türkcülüyü həddən artıq ideallaşdırmasını, xüsusilə dil və ədəbiyyat məsələsində ifrata varmasını göstərirlər. Bəzilərinə görə, o, Osmanlı mərkəzli türkcülüyü irəli sürməklə Azərbaycan Türk milli ideyasından kənara çıxmışdır. Bu baxımdan bəzi Azərbaycan türk ziyalıları Hüseynzadəni milli ideoloq kimi “türkləşmək, islamlaşmaq və avropalaşmaq” üçlü düsturunu qəbul etməklə yanaşı, ancaq siyasi-ideoloji anlamda, o cümlədən dil və ədəbiyyat da osmanlı şivəsinin ortaq türkcə kimi qəbul olunması fikrinə onunla həmrəy olmamışlar. «Osmanlı türkcülüyü» nəzəriyyəsinə çıxış etdiyinə görə Ə.Hüseynzadə və başqalarını tənqid edən çağdaşlarından

F.B.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, A.Şaiq və b. hesab edirdilər ki, Azərbaycan türk ədəbi dilini osmanlılaşdırmaq əvəzinə xalqa yaxınlaşmaq yolunu tutmaq lazımdır. Onların fikrincə, bu dili mü-rəkkəbləşdirmək deyil sadələşdirmək, yeni geniş xalq kütlələrinin anlaya biləcəyi bir şəkə salmaq lazımdır. Ədəbi dil də xalqın öz dilidir, bu dil hamı üçündür; hamı yazıb oxumalı, cəmiyyətin inkişafında yaxından iştirak etməlidir. Ədəbi dil sadə olmalıdır, onu hamı başa düşməlidir. “Mollanəsrəddinçilərdən ən çox C.Məmmədquluzadə osmanlı türkcəsinin bütün türklərin ortaq ədəbi dil olması ideyasına qarşı çıxmışdır. Başqa bir «mollanəsrəddinçilərdən» Ö.Faiq də yazırdı ki, osmanlı ləhcəsinə qayıtmaqdan, min illərdən bəri təqdim etdiyimiz ərəb və fars imlasından da imtina edib, türk sözlərimizi və türk adlarımızı bərpa etməli-

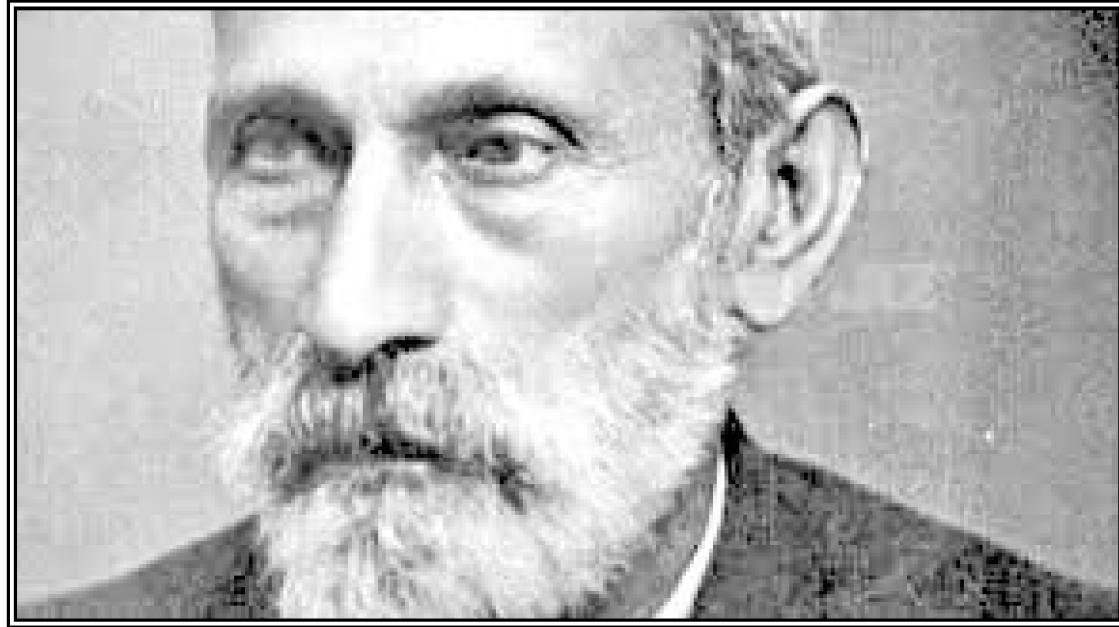
Əlibəy mənə dedi ki, sözü təkrar və təsdiq etdi və həmişə adət etdiyi kimi başını aşağı salıb, guya öz-özünə yenə dedi: *“Açıq yazmağı da bacarmaq lazımdır”. Məmmədquluzadənin bu sözlərinə inansaq Ə.Hüseynzadə bütövlükdə, bütün türklərin ortaq ədəbi türkcəsi kimi Türkiyə türkcəsini (İstanbul şivəsinə) görməklə yanaşı, zaman-zaman hər bir türk millətinin öz doğma şivələrini inkişaf etdirmələrini və ədəbi şəkə salmağa çalışmalarını da təqdir etmişdir. Kamal Talibzadə də yazır ki, 1926-cı ildə Bakıya gələn Ə.Hüseynzadə keçmişdə olub-keçənlərə nəzər salarkən demişdir: “Füyuzat” məcmuasını mən məhdud bir oxucu kütləsi üçün çıxardım. Sonralar başa düşdüm ki, bu mənim böyük səhvlərimdən biri olmuşdur. Yüksəlmək üçün öncə aşağılara enmək lazımdır: Ədəbiyyat da belədir! Xalqa enmədikcə yüksəlməz! Övvəlcə xalqa,*

Ə.Hüseynzadənin «üçlük» düsturu və «Osmanlı türkcülüyü» ideyası türkcülüyün üçüncü mərhələsini təşkil edən və onun nəticəsində meydana çıxan Azərbaycan türkcülüyü ideyasının-azərbaycançılığın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Ə.Hüseynzadə 1920-1940-cı illərdə Türkiyədə yaşadığı mühacirət dövründə də, tutduğu ideya xəttindən (Türkiyə mərkəzli Türk birliyi) demək olar ki, üz döndərməmişdir.

Sadəcə, Atatürk Türkiyəsinin Qərb dövlətləri ilə məcburi anlaşması nəticəsində “Türk ocağı”nın, “Türk yurdu”nun fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, başqa sözlə türkcülüyün ancaq Türkiyə çərçivəsində görüldü onun xaricində təbliğatın aparılmasına qadağaların qoyulması Hüseynzadənin də dünyagörüşünə təsirsiz ötürməmişdir. Bu dövrdə siyasi-ideoloji məsələlərlə bağlı demək olar ki, artıq məqalələr yazmayan Hü-

yurdudur. O yazır: “Qafqaz silsiləyib-cibalının cəhəti-cənubiyyəsində sakin Azərbaycan türkləri şirvanlı, bakılı, qarabağlı, gəncəli, irəvanlı və sairədən ibarətdir (İranın şimal-qərbi səkenəsi də bunlardandır)g”. Onun fikrincə, Azərbaycan türk dili də osmanlı, ciğatay şivələrindən daha çox türkcədir, çünki o ərəb-fars təsirinə az məruz qalmışdır. Ə.Hüseynzadə 1920-30-cu illərdə isə Türk dilinin saflaşması məsələsinə daha çox diqqət yetirmiş, bu dilin ərəb-fars mənəşli sözlərdən təmizlənməsinə çalışmışdır. Belə ki, o, bu dövrdə qələmə aldığı yazılarında bəzi sözləri, qədim türkcədə olduğu kimi Tanrı Oğan, peyğəmbəri yalvac, metodu oran, şairi ozan, sazı çoğur-çökür, hökuməti törü kimi ifadə etmişdir. Ziyalının fikrincə, dilin saflaşması, təmizlənməsi məsələsinə ehtiyatla yanaşmaq, bu zaman bəzən inqilabla, bəzən də təkamüllə iş görmək lazımdır.

Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Əli bəy Hüseynzadə (Turani)

yalıq. Həmin dövrdə, bu məsələ ilə bağlı F.B.Köçərli də “mollanəsrəddinçilərlə eyni mövqedə durmuşdur. A.Şaiq də yazırdı ki, Ə.Hüseynzadə Bakıya gəldikdə “özünü bərabər, Azərbaycan xalqına xeyri olmayan ziyalı fikirlər, panislamizm, pantürkizm ideyaları, üstəlik xalqın anlamadığı, ərəb, fars kəlmə tərkibləri ilə dolu olan bir dil də gətirmişdir”.

Şaiq yazırdı: *“Doğrudur, Ə.Hüseynzadə həmişə vətəndən, xalqdan danışırdı, ancaq onun əsərlərində, nə də hərəkətlərində Azərbaycan dilinə və Azər-bay-can xalqına olan məhəbbətini görmədik”. Ancaq Sovetlər Birliyi dövründə Məmmədquluzadə xatirələrində onu da yazırdı ki, Hüseynzadə 1910-cu ildə, yenidən Türkiyə-yə mühacirət edərkən Tiflisdə onların idarələrinə baş çəkərək, xalqa yaxınlaşmaq yolu Azərbaycan türk ədəbi dilinin inkişafı uğrunda mübarizə apararı “mollanəsrəddinçiləri təqdir etmişdir. O, yazırdı: “Əli bəy Bakıdan axırıncı dəfə Türkiyəyə köçüb gedən vaxt Tiflisdə idarəmizə də təşrif gətirdi. Xoş-beş, söhbət dildən düşdü və möhtərəm ədəbimiz mənə dedi: “Yaxşı yazırsınız”. Mən Əlibəyə əz etdim ki, onun tək bir şəxsəndən eşidilən bir sözü mənə havayı danışılan sözlərin cərgəsinə qoya bilmərəm. Çünki Əlibəy Hüseynzadə kimi bir yazı ustadının mən tək bir cavan yazıçıya yazı barəsində dedi ki, sözü mən ciddi bir söz hesab edim gərək.*

kəndliyə, fəhləyə – ümumiyyətlə, böyük kütləyə qədər enmək, sonra bunlarla bərabər yüksəlməyə çalışmaq lazımdır». Fikrimizcə, bütün bunlar «Füyuzat»ın həmin dövrdəki qiymətini azaltmışdır.

Doğrudur, Ə.Hüseynzadə Türk dilindən xeyli dərəcədə uzaqlaşmış Osmanlı şivəsinə ortaq türkcə kimi görməkdə müəyyən səhv buraxmışdır, ancaq ümumilikdə götürüldükdə onun ideya xətti ümumtürklük adına daha əhəmiyyətli və mühüm olmuşdur. Ümumilikdə, “İstanbul şivəsi”ni həddən artıq ideallaşdırmasını nəzərə almasaq, Ə.Hüseynzadə ortaq türk dilinin yaranması məsələsinə ortaya atmaqda tamamilə haqlı idi. Ümumilikdə, yalnız Türk dünyasının aydınları deyil, Sovet müəllifləri də Hüseynzadəni islamçılıq və türkcülüyün tanınmış ideoloqu kimi böyükliyinü etiraf etmək məcburiyyətində qalmışlar. Z.Gökəlp, Y.Akçura və başqaları da qeyd edirdilər ki, islamçılığın və türkcülüyün, o cümlədən ilk siyasi türkcülüyün yaranmasında və formalaşmasında H.Tunalı, Y.Akçura ilə yanaşı, Azərbaycan türklərindən Ə.Hüseynzadə də mühüm rol oynamışdır. Fikrimizcə, bu mənada XX əsrin ilk on ilində islamçılığın və türkcülüyün Azərbaycanda ən böyük dəvə adamlarından biri olmuş Ə.Hüseynzadənin dəyərini anlatmaq üçün yeni «keşflər» etmək deyil, sadəcə onun elmi-fəlsəfi irsini cəmiyyətə doğru-dürüst çatdırmaq lazımdır. Xüsusilə, qeyd olunmalıdır ki,

seynzadənin diqqəti cəlb edən bir neçə məqaləsi, Rəsulzadənin bir ki-yabəinə yazdığı rəyi və “Qərbin iki dastanında türk” əsəridir. 1923-cü ildə M.Ə.Rəsulzadənin Türkiyədə nəşr olunan “Azərbaycan Cümhuriyyəti” kitabına ön söz yazan Hüseynzadənin fikrincə, bu kitab Azərbaycanı, Azərbaycan türklərini tanımaq baxımdan qiymətli bir əsərdir. Ə.Hüseynzadə yazır: «Çünki mövzusu, siyasi və iqtisadi vəziyyəti ilə beynəlxalq bir əhəmiyyət daşıyan Bakının, Azərbaycanın və dolayısıyla bütün türkcülüyün müqəddəs və müəzzəz istiqlalı, istiqbalı məsələlərinə təmas edir. Bir xalqın, bir millətin asudə və müəmmər bir həyata, rifah və səadətə nail ola bilməsi ictimai sinfin beynində necə iqtisadi bir həmrəyliyin olmasını tələb edirsə, eləcə də aləmin, bütün bəşəriyyətin sülh və asayiş nemətlərindən faydalana bilməsi beynəlmiləl münasibətdə ədalət və insaf məfhumlarının hakim və cari olması ilə mümkündür. Beynəlmiləl insaf və ədalətdən doğan ümum dünya sülhü isə Azərbaycanı eyni şəkildə hürriyət və istiqlalını vacib edir». Milli istiqlalıyyəti əlindən alınmış bir dövlətin təbii haqq və hüquqlarının pozulduğu halda, dünya dövlətlərinin buna göz yummasına təəssüf edən Ə.Hüseynzadə yazır ki, ancaq bu istiqlalın mücahidləri, rəhbərləri qüvvətli və səbrli olmalıdırlar. Ə.Hüseynzadəyə görə, bu ölkə, yəni Azərbaycan nə cür adlandırılmasından asılı olmayaraq türklərin

Hüseynzadə bu mənada, Türkiyədə soyadların dəyişməsi məsələsinə də diqqət yetirmişdir: “İsim məsələsində tərəzinin bir gözündə insanlığı, millətlərarası təmayüllərini, qərbçiliyimi, öteki gözünə türkcülüyümü, turançılığımı qoydum. İncə-ince çəkdim. Gördüm ki, tərəzinin sallantılarından sonra qərbçiliyim ağır gəldi”. Deməli, alim son dərəcə turançı, türkcü olmasına baxmayaraq, soyadların dəyişməsində Qərbin mütərəqqi dəyərlərinin nəzərə alınmasını vacib hesab etmişdir. Onun fikrincə, «oğul», «ı» və s. kimi soyad şəkilçiləri ataya, ailəyə mənsubiyyətlə, nəsilə mənsubiyyəti qarışdırır. Ə.Hüseynzadə daha çox «soy» şəkilçisinə üstünlük verirdi. Mühacirət dövründə Türkiyədə qələmə aldığı “Qərbin iki dastanında türk” (1926) əsərində isə Ə.Hüseynzadə İtaliyan Tokvato Tassonun “Qurtarılmış Qüds” və portegiz Kamoensin “Luziada” mənzum dastanlarında türkün mədəniyyət izini axtarmışdır.

Ziyalı bu əsərləri tədqiq edərkən, orta əsrlərdə türk mədəniyyətinin Avropa ədəbiyyatında necə öz əksini tapdığını göstərməyə çalışır. Kamoensin “Luziada” mənzum əsərində avropalılar, yeni ingilis, alman, İtalyan, fransız və başqalarını bir-birilə boğuşmaqdan müstəmləkələrə, o cümlədən müsəlman türklərlə qarşı mücadiləyə çağırır. Hüseynzadəyə görə, İslam və türklərə yaxından bələd olmayan bir avropalı şairin belə mövqə tutması insanı düşündürməyə bilmir. Onun fikrincə, Kamoensin türklərə qarşı olan mənfi münasibətinin səbəbi 1) türklərin müsəlman olmaları, 2) türklərin portegizlərlə bir neçə dəfə savaşmaları, 3) ən mühümü, türklərin portegizlərin Şərqi ilə, Hind ilə, Hind-Çin ilə ola biləcək münasibətlərinə bir əngəl olmalarıdır. Ancaq Kamoensdən fərqli olaraq Tasso İslamı və türkləri anlayıb təqdir etmişdir. Tasso türkləri ərəb, Yunan və başqa millətlərlə müqayisə edərkən, onları çox yüksək üstün tutur. Türk qəhrəmanlarından bəhs edərkən avropalı, yeni İtalyan şairi olduğu halda, Tassonun türk mütəfəkkirindən heç bir fərq yoxdur. Hüseynzadə yazır: “Şair çox epik, çox bitərəfdir. Bu kimi mövzulara girişərkən özünü bir türkün vəziyyətinə qoyur və onun ruhunu anlamaq istər”.